

Studium tożsamości kulturowej mieszkańców pogranicza na przykładzie wybranych wsi polskiego Spisza i Podhala¹

Problem tożsamości był od wieków przedmiotem zainteresowania przedstawicieli europejskiej myśli humanistycznej. Pytanie *Kim jestem?*, a także *Kim jesteśmy?*, stawiane było przez filozofów od starożytności po czasy współczesne. Przyjmowane wyjaśnienia i doktryny obowiązujące w kolejnych epokach rozwoju nauki uzależniały tożsamość człowieka od prawd ideologii wiary, statusu społecznego lub praw ekonomicznych. Obecnie, w dobie jednoczącej się Europy, w czasach rozszerzenia się wiedzy o świecie, a co za tym idzie, samego świata, problem tożsamości wymyka się poznaniu go w odniesieniu do klasycznych definicji człowieka i ludzkości. Jednak sam problem zawarty w przytoczonym pytaniu nie traci na aktualności.

We współczesnym świecie jednostka żyje pośród innych, coraz bardziej anonimowych jednostek, które mimo wszystko włącza do struktur uznawanych jako swoje. Wobec postępującego zaniku wyróżników świadczących o własnej odmienności, wobec asymilacji z kulturą masową, kulturami narodowymi, czy kulturą europejską, wśród reprezentantów grup lokalnych budzi się potrzeba podkreślenia własnej odrębności.

Istnieją państwa, w których pogodzone rozbieżność pomiędzy potrzebą odrębności i spójnością zróżnicowanego etnicznie i kulturowo społeczeństwa. W USA i w Australii udało się wytworzyć poczucie tożsamości w oparciu o lojalność obywatelską, dzięki której można mówić o istnieniu w tych krajach wspólnot narodowych. Tożsamość ta pełni rolę nadrzędnej względem tożsamości lokalnej, co umożliwiło zachowanie odrębności grup terytorialnych i mniejszości narodowych. Czy taka równowaga jest możliwa we współczesnej Europie? Aby odpowiedzieć na to pytanie należy zrozumieć czym jest i na czym się zasadza tożsamość kulturowa małych grup terytorialnych.

Celem tej rozprawy jest właśnie zrozumienie i wyjaśnienie zjawiska tożsamości kulturowej. Zjawiska, nie zaś opisującego je terminu. Tożsamość, należąca do kategorii związanych ze sferą świadomości, ale jednocześnie będąca

1 Autorefereat rozprawy doktorskiej obronionej na Wydziale Filozoficzno - Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego 7 listopada 2001 r. Promotor: prof. nadzw. dr hab. Władysław Baranowski (Katedra Etnologii UL), recenzenci: prof. dr hab. Anna Szyfer (Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM w Poznaniu) i prof. nadzw. dr hab. Andrzej Lech (Katedra Etnologii UL).

przez podmioty tożsamości często bardziej „odczuwana” niż „rozumiana”, należy do pojęć trudno lub wręcz niedefiniowanych. Doprowadziło to do powstania wielu często wykluczających się definicji oraz wyszczególnienia wielu typów tożsamości, jak tożsamość grupy i jednostki, tożsamość społeczna, kulturowa i etniczna. Posiłkując się wieloma definicjami nie opowiadam się jednocześnie za żadną z nich, przyjmując jedynie pewne rozumienie tożsamości powstałe na ich bazie.

Przeprowadzona w tej rozprawie analiza ma odpowiedzieć przede wszystkim na dwa podstawowe pytania: *na czym zasadza się tożsamość kulturowa zbiorowości lokalnych?* i *z czego wynika potrzeba tożsamości małych grup terytorialnych?* Istotny dla obu problemów będzie także wpływ oddziaływania innych kultur (asymilacja), rola świadomości narodowej w kształtowaniu się tożsamości kulturowej, wreszcie relacja pomiędzy etniczną tożsamością jednostki, a tożsamością grupy.

Aby dokładnie zrozumieć zarówno istotę tożsamości kulturowej, jak też potrzebę tożsamości małych grup lokalnych, najlepiej przyjrzeć się zbiorowości zamieszkującej teren pogranicza etnicznego lub narodowego. W warunkach pogranicza zbiorowość jest najbardziej narażona na asymilację z kulturą obcą i znaną jednocześnie na skutek stałych jej obserwacji w ramach codziennego kontaktu. Zbiorowością odpowiadającą powyższym kryteriom są mieszkańcy polskiego Spiszu. Teren ten, stanowi pogranicze narodowe polsko - słowackie, a jego południowo - zachodnia część znajduje się w strefie silnego oddziaływania sąsiedniej kultury podhalańskiej. Mimo zróżnicowania narodowego Spiszacy pojmują siebie jako odrębną zbiorowość terytorialną. Poczucie odrębności jest interesujące zwłaszcza w grupach, których kultura ulega stopniowej asymilacji z kulturą sąsiednią i nawiązuje do niej w wielu sferach życia społecznego.

Nie sposób badać tożsamość kulturową jakiejś zbiorowości, jako zjawiska wyizolowanego z kontekstu otaczającej grupę rzeczywistości. Ponieważ górale podhalańscy stanowią dla Spiszaków podstawową grupę odniesienia, której podzielany wizerunek wpływa na opis własnej grupy, analiza tożsamości kulturowej mieszkańców wsi polskiego Spisza, będąca treścią tej pracy, stanowi porównanie istoty i przejawiania się tożsamości w obu sąsiadujących ze sobą grupach.

Nie sposób także analizować tożsamość kulturową grupy w oderwaniu od tożsamości tworzących ją jednostek. Tożsamość kulturowa określana jest bowiem także przez tożsamość etniczną członków grupy, którzy mimo indywidualnych różnic między sobą realizują się jako reprezentanci danego etnosu. To przenikanie się i wzajemna zależność zbiorowego i indywidualnego sposobu doświadczenia siebie pozostaje w zgodzie z przyjętą tutaj koncepcją rzeczywistości społeczno - kulturowej. Wiedza o rzeczywistości, jak też sama rzeczywistość realizuje się na trzech poziomach poznania. Pierwszy z nich, to indywidual-

alne przekonania każdej jednostki, czyli wiedza subiektywna. Drugi, to społecznie przekazywane i utwierdzone zespoły przekonań i kategorii, które są wspólne danej grupie, czyli wiedza intersubiektywna. Poziom trzeci, to wspólne każdej jednostce, zdroworozsądkowe założenie o istnieniu rzeczywistości obiektywnej, rozumianej jako zastany porządek rzeczy, która to rzeczywistość może jednak ulegać zmianom na skutek celowych działań ludzkich.

Według tego schematu zbudowany został także tekst niniejszej analizy. Część pierwsza narracji dotyczy przyczyn zróżnicowania kulturowego terenów Spisza i Podhala. Traktuje zatem o rzeczywistości zastanej przez obecnych mieszkańców tych terytoriów, których zróżnicowanie powstało niezależnie od nich. Po omówieniu w pierwszym rozdziale charakterystyki terenu badań, w następnym zajmuję się wpływem procesów osadniczych i przynależności państwowej porównywanych regionów od średniowiecza po wiek XVII, kiedy utrwaliła się struktura etniczna i osadnicza obu terytoriów. Osadnictwo średniowieczne, odmienne dla Spisza i Podhala wykształciło szereg różnic mogących być obiektami postrzeżeń do chwili obecnej. Zwartość zabudowy, zwyczajowe systemy prac polowych, wpłynęły na różnice pomiędzy więziami społecznymi mieszkańców wsi polskich i podhalańskich. Na zróżnicowanie wpłynęła także inna polityka Węgier i Polski wobec stanu chłopskiego, zwłaszcza na porównywanych ze sobą terenach. Na Podhalu, aż do rozbiorów Polski, nie istniała praktycznie instytucja pańszczyzny. Świadomość tej swobody utrwaliła się w wizerunku własnym górali podhalańskich, zwłaszcza że fakt ten był podkreślany w odezwach działaczy ruchu regionalnego od pierwszej dekady wieku XX po dzień dzisiejszy. Brakiem obciążeń pańszczyźnianych tłumaczone są cechy uznane przez górali podhalańskich za własne i typowe, takie jak „hardość” czy „umiłowanie swobody”. Poprzez to, dochodzi do uprawomocnienia w zbiorowym postrzeganiu siebie „góralskich zaciętości”, pozytywnego, wręcz mitycznego pojmowania zbójnictwa, tłumaczy także stosunek do ludności miejskiej, zafascynowanej góralską kulturą.

Na Spiszu pańszczyzna utrzymywała się w tzw. dobrach niedzickich aż do 1931 r. Świadomość ucisku, w połączeniu z przekazywaną do dziś wiedzą o polityce Węgier polegającej na madziaryzacji słowiańskiej ludności wiejskiej, wpłynęła na odczuwanie peryferyjności własnej zbiorowości, co jednak tworzy podstawę do wykształcenia poczucia wspólnoty w oparciu o podzielane przez grupę doświadczanie losów historycznych.

Od wieku XVII, gdy na omawianych terenach zakończyły się wielkie procesy migracyjne i ustaliła się struktura osadnicza Spisza i Podhala, można mówić o przynależności obu regionów do jednego kręgu kulturowego. Kolonizacja na prawie wołoskim, zaszczerpienie zarówno na Spiszu, jak na Podhalu gospodarki pasterskiej typu wołoskiego, spowodowały z kolei zaistnienie szeregu elementów wspólnych dla obu kultur. Dotyczy to przede wszystkim struktury społecznej, w której wartości i autorytet nie różnią się od siebie, zarówno pod

względem treści empirycznej, jak funkcji w kulturze. Obrzędowość, społeczny status pasterzy, instytucja redyku, wpłynęły na wykształcenie podobnych składników systemu kulturowego i społecznego w obu zbiorowościach. W połączeniu z podobieństwem gwary, stroju tradycyjnego, budownictwa, stworzyło to płaszczyznę pozornego, wzajemnego zrozumienia odrębnych sąsiadów, co umożliwia ocenianie ich przez pryzmat własnego systemu wartości. W rozdziale trzecim, omawiam wydarzenia związane z krzewieniem polskiej świadomości narodowej na terenie Karpat, początki ruchu regionalnego na Podhalu, oraz problem ustalania granicy polsko - czesko-słowackiej po zakończeniu I wojny światowej. Sytuacja pierwszych dwóch dekad XX w. wpłynęła znacząco na wzajemne postrzeganie się reprezentantów obu badanych grup, wzmagając poczucie wzajemnej obcości. Istotne jest, że na Spiszu, wydarzenia związane z niedoszłym plebiscytem dotyczącym przebiegu granicy, funkcjonują wciąż w świadomości jego mieszkańców. Natomiast na Podhalu, w tym okresie powstał ruch regionalny, którego ideologia została z czasem w całości zaadoptowana do zbiorowego systemu wartości górali podhalańskich. Wokół tego systemu kształtuje się nadal obecna tożsamość tych ludzi jako reprezentantów zbiorowości. Brak analogicznej ideologii na sąsiednim Spiszu powoduje największe różnice w strukturze tożsamości obu porównywanych grup.

Przedstawienie dziejów obu regionów służy opisowi powstania na przestrzeni wieków odmiennych rzeczywistości, których obecne stany są doświadczane przez reprezentantów obu badanych zbiorowości. Nie jest to jedynie opis dla „wprowadzenia” czytelnika w temat rozprawy. Stanowi on podstawę dla dalszej analizy, poprzez przedstawienie odmiennych warunków, w jakich kształtowała się tożsamość porównywanych zbiorowości.

W części drugiej zawarłem właściwą analizę materiału empirycznego. Traktuje ona o tożsamości realizowanej przez zbiorowość w rzeczywistości pogranicza, porównywanej z tożsamością grupy zajmującej jednorodne terytorium. Po omówieniu relacji pomiędzy pojęciami określającymi zjawiska różnicowania kulturowego, odrębności i tożsamości, przechodzę do szczegółowej analizy wartości, które mogą być obiektami identyfikacji kulturowej członków obu grup, jak też odniesieniami działań, w których realizuje się ich tożsamość.

Porównanie wartości dotyczy zarówno ich treści empirycznej, jak znaczenia. Różnice treści wartości centralnych prowadzą do przekonania o wzajemnej odrębności, które postrzegane jako obiektywne, jest powszechne u reprezentantów obu zbiorowości. Poprzez znaczenia można określić ich umiejscowienie i rolę jaką pełnią w osobistych systemach wartości członków badanych zbiorowości, oraz w zbiorowych systemach ideologicznych obu grup. Analiza służy przedstawieniu odmiennych funkcji, jakie pełnią porównywane wartości w tych systemach, oraz ich roli jako obiektów identyfikacji kul-

turowej dla tożsamości Spiszaków i górali podhalańskich. Podkreślona zostaje tu zgodność, jaka zachodzi u Górali pomiędzy osobistymi systemami wartości i systemem zbiorowym, co stało się możliwe m. in. dzięki specyficznej wierze członków zbiorowości w ideologię regionalizmu podhalańskiego. Na Spiszu, gdzie występuje tak czytelny zbiorowy system ideologiczny grupy, wpływ na tożsamości etnicznej jej członków, budowane m. in. w oparciu o przeciwstawienie wizerunku własnej grupy wizerunkowi sąsiednich Górali. Nie oznacza to, że Spiszacy nie kształtują swej tożsamości wokół wartości będących dla nich centralnymi. Jednak istniejąca w świadomości Spiszaków opozycja wizerunku własnego względem wizerunku grupy sąsiedniej pełni podobną do tych wartości rolę, polegającą na poczuciu zapewnienia trwałości grupy. Na wytworzenie obu wizerunków i późniejszy, związany z asymilacją z kulturą podhalańską, prowadzący do zagrożenia własnej tożsamości i wywoływania mobilizacji etnicznej Spiszaków.

Analiza prowadzi do próby zbudowania dwóch modeli tożsamości - „pogranicznej”, jako zbiorowego poziomu tożsamości kulturowej mieszkańców Spisza i „centralnej”, jako tożsamości grupy realizującej tożsamość w oparciu o wartości zbiorowego systemu ideologicznego grupy. Zestawienie tych dwóch modeli umożliwia zrozumienie istoty tożsamości zbiorowości pogranicza, jaką są Spiszacy.

Część trzecia sprowadza tok wywodów na poziom życia jednostki. Porównuję w niej fragmenty biografii ludzi żyjących we wsiach objętych badaniami. Zaproponowany termin „ludzie pogranicza” stanowi dość literackie określenie jednostek, które doświadczają rzeczywistości pogranicza i mimo różnic postrzeganych między podzielonymi na dwie narodowości ludzi, identyfikują się ze sobą, doświadczają siebie jako spójną zbiorowość, co pozwala sądzić, iż realizują swą tożsamość także na poziomie grupowym. Analiza biografii stanowi nie tylko ilustrację badanej rzeczywistości z punktu widzenia uczestniczących w niej jednostek, ale służy także weryfikacji tez sformułowanych w poprzedniej części.

Całość narracji ma służyć wyjaśnieniu zjawiska tożsamości zbiorowości ludzkich zajmujących tereny pogranicza. O zbiorowościach tych przyjęło się mówić, iż stanowią one „zbiorowości pogranicza”, podzielone na dwie lub więcej mniejszych kategorii, a mimo to mogących realizować własną tożsamość w oparciu o zajmowane terytorium i „wspólnotę doświadczanych losów historycznych”. Niejasny jednak wydaje się sposób, w jaki realizują one swoją tożsamość. Należy tutaj rozwinąć ten termin o przymiotniki określające odniesienie i strukturę tożsamości. W niniejszej pracy porównuję działania społeczne jednostek, a więc takie, które odnoszą się do wartości uznawanych przez zbiorowość, której te jednostki są członkami. Wydawać by się mogło, że analiza dotyczy zatem tożsamości jednostki. Jednak odnoszenie działań do systemu wartości centralnych, a więc jednoczących zbiorowość w organizm grupowy

świadczy o zbiorowym, kolektywnym poziomie realizowania tożsamości. Wy różniam tutaj tożsamość etniczną, która może stanowić „poczucie przynależności” jednostki, może także stanowić realizowany przez członków zbiorowości system identyfikacji z wartościami kultury, co wskazuje na grupowy charakter tej tożsamości. Przyjmuję tutaj, że tożsamość etniczna jest terminem odnoszącym się do niekoniecznie uświadamianego samookreślenia jednostki. Tożsamość kulturowa, to kolektywna tożsamość zbiorowości wymagająca świadomości tej tożsamości na poziomie tworzących tę zbiorowość jednostek. Ten podział wydaje się konieczny wobec nieścisłości w stosowaniu obu terminów w pracach etnologicznych.

Dlatego tożsamość kulturowa grupy nie została tutaj odizolowana od tożsamości etnicznej jej członków oraz ich tożsamości rozumianej jako „konceptcja siebie”. Ponadto należy pamiętać o tym, że zjawisko to odnosi się zawsze do konkretnej zbiorowości, co powoduje, że wśród różnych grup, ich tożsamość kulturowa może się realizować odmiennie, zwłaszcza że jest to zjawisko dynamiczne, zmienne w czasie, zależne od świadomości tożsamości etnicznej członków grupy, wreszcie od zapotrzebowania na własną tożsamość, co wywołane jest najczęściej czynnikami zewnętrznymi.

Te postulaty spełnia rozumienie tożsamości jako zespołu identyfikacji z systemem wartości centralnych, czyli takich, które definiują kulturę grupy i zapewniają jej ciągłość trwania. Grupa może wytworzyć zbiorowy system ideologiczny, który złożony jest z tych wartości. Zgodność tego systemu z osobistymi wartościami jej członków zapewnia stabilność układu *kultura-społeczność-jednostka*, co stwarza grupie gwarancję trwania. Jest to czytelne zestawienie, w którym z punktu widzenia badacza jednostka, posiadająca indywidualną tożsamość społeczną definiuje sobie także jako członka etnosu, w czym służą jej identyfikacje z wartościami kultury. Grupa zaś funkcjonuje na poziomie zbiorowej (kolektywnej) tożsamości kulturowej w oparciu o świadomość tożsamości etnicznej jej członków. Taką wzorcową grupą są górale podhalańscy, służący w tej pracy jako model zbiorowości „centralnej”, czyli realizującej tożsamość kulturową w oparciu o zbiorowy system ideologiczny grupy, który to model pomaga wyjaśnić zjawisko tożsamości kulturowej realizowanej przez inne zbiorowości. Stanowią oni także podstawową grupę odniesienia dla zbiorowości, której tożsamość stanowi przedmiot niniejszej rozprawy - mieszkańców polskiego Spisza, realizujących swą tożsamość w rzeczywistości pogranicza kulturowego i narodowego.

Spiszacy stanowią zbiorowość terytorialną, w której podstawowymi kryteriami członkostwa są *region* - jako „przynależenie” do terytorium zbiorowości, oraz *pochodzenie*. Członkowie tej zbiorowości posiadają ponadto świadomość własnej odrębności względem sąsiedniej grupy, górali podhalańskich, która to świadomość opiera się na całkowicie (strój, obrzędowość) lub częściowo

wo (gwara) zdezaktualizowanych elementach dziedzictwa kulturowego. Te dwa aspekty opisu siebie kierują tok rozumowania badawczego w stronę etniczności. W świetle powyższych wywodów okazuje się jednak, że etniczność we współczesnym świecie nie musi już opierać się wyłącznie o "naturalne" i "obiektywne" wyznaczniki grupy.

Spiszacy stanowią społeczność opierającą się na sile więzi międzyludzkich. Wzajemne współdziałanie, zażyłość sąsiedzka, wpływają na spójność tej zbiorowości, pozwalając wytworzyć jej członkom świadomość funkcjonowania w grupie. Podejmowanie ról członków grupy, istnienie więzi określających funkcjonowanie zbiorowości, świadczy o tym, że grupa realizuje w działaniach jej członków zbiorową tożsamość społeczną, która jednak nie jest jednoznaczna z tożsamością etniczną czy kulturową.

Istotne jest tutaj umieszczenie sposobu realizowania własnej zbiorowości w świadomości Spiszaków, w kontekście etnicznym. Odnosi się ono nie tylko do "klasycznych" wyznaczników etniczności, ale do identyfikacji z wartościami, które są w świadomości członków grupy podzielane przez wszystkich reprezentantów zbiorowości i jej kultury - są jednakowo rozumiane i istotne dla ich tożsamości. Jak wykazują w analizie, Spiszacy jako grupa nie posiadają tak czytelnego zbiorowego systemu ideologicznego zgodnego z osobistymi systemami wartości członków, jak górale podhalańscy. W społeczności spiskiej nie funkcjonują również instytucje kreujące i podtrzymujące taki system. Wartościami będącymi dla Spiszaków obiektami identyfikacji etnicznej są wartości będące jednocześnie kryteriami członkostwa w grupie, pełniące rolę centralnych. Ich odmiennność względem analogicznych wartości grup innych, stanowi obiektywną przesłankę, konieczną dla realizowania tożsamości kulturowej grupy, lecz nie stanowiącej o istnieniu. Jednak istota tożsamości Spiszaków, podobnie jak "centralnych" Górali, zasadza się nie na obiektywnych różnicach, a na specyficznej ideologii, która w przeciwieństwie do sąsiedniej grupy nie opiera się na rdzeniu kultury.

Mieszkańcy wsi polskiego Spisza podzieleni są pomiędzy reprezentantów dwóch narodowości. To, jak też zajmowanie ściśle określonego terytorium, czyni z nich typową zbiorowość pogranicza. Prowadzi to między innymi do wytworzenia szczególnej roli narodowości jako identyfikacji z własną grupą. Świadomość narodowa nie stanowi o tożsamości etnicznej jednostki, choć jest jednym ze składników szeroko rozumianej koncepcji siebie czy tożsamości społecznej. W grupach "centralnych" narodowość może pełnić rolę wartości centralnej, jak ma to miejsce w systemie ideologicznym górali podhalańskich, jednak identyfikacja z narodowością zawsze występuje w powiązaniu z pozostałymi wartościami systemu. Z reguły jednak identyfikacja narodowa nie stanowi jednego ze składników tożsamości etnicznej. U Górali podhalańskich stała się nim na skutek ideologii regionalizmu podhalańskiego, jednak nie określa ona Górala sama w sobie, w oderwaniu od innych sposobów opisu siebie. Mó-

wiąc inaczej, bycie *Polakiem* nie oznacza bycia *Góralem*, jednak bycie *Góralem* jest nierozzerwalnie powiązane z polskością. W dwunarodowej zbiorowości spiskiej narodowość pełni odmienną rolę w tożsamości jednostki, niż ma to miejsce w grupach "centralnych". Na Spiszu powszechne jest przekonanie o "dziedziczeniu" narodowości, zaś sama narodowość pojmowana jest podobnie jak przynależność etniczna. Funkcjonowanie w ramach zbiorowości dwóch mniejszych kategorii społecznych i ideologicznych nie narusza jednak spójności grupy. Dzieje się tak dlatego, że identyfikacja z narodem nie jest identyfikacją z wartościami kultury narodowej, a reprezentantami tego narodu, przede wszystkim z przodkami. Powszechność tego rozumienia narodowości powoduje szczególną relację pomiędzy identyfikacją narodową a tożsamością etniczną. U większości reprezentantów grup terytorialnych identyfikacja narodowa pełni rolę nadrzędną względem tożsamości etnicznej, o ile te dwie jakości są pod jakimkolwiek względem wiązane ze sobą w koncepcji grupy i jej reprezentanta. W ramach narodu polskiego funkcjonuje wiele grup etnicznych, których członkowie uświadamiając sobie swą tożsamość różnią się między sobą, zaś czynnikiem łączącym członków tych grup jest ich uczestniczenie w polskiej wspólnotcie narodowej. Na Spiszu ta relacja przebiega w odwrotnym kierunku - wobec podziału własnej grupy na dwie narodowości, tożsamość etniczna pełni rolę nadrzędną względem identyfikacji narodowej.

Istotne jest tutaj doświadczenie rzeczywistości pogranicza przez członków tej zbiorowości, prowadzące do wytworzenia wspólnoty doświadczanych losów historycznych. Spiszak, to zatem nie tylko „mieszkaniec Spiszu” i „syn regionu i jego ludzi”, ale człowiek, który jest uwikłany w sytuację tego właśnie pogranicza, doświadczający specyfiki jego rzeczywistości, uczestniczący w wydarzeniach i sytuacjach kreujących tę rzeczywistość. Poczucie „pograniczności”, peryferyjności względem innych grup, przy jednoczesnym doświadczaniu więzi społecznych, określa członka zbiorowości spiskiej w równym stopniu, co identyfikację z takimi wartościami jak region, pochodzenie czy gwara. Istotne jest tutaj jednak nie poczucie krzywdy i wyobcowania jako takie, ile odnoszenie go do konkretnego zagrożenia własnej tożsamości.

W odniesieniu tym ważne jest odwoływanie się do osobistych doświadczeń, poprzez które badani Spiszacy interpretują dzieje grupy. Realizując życie w rzeczywistości pogranicza byli oni uczestnikami wielu sytuacji, w których zewnętrzne uwarunkowania wymagały przyjęcia określonej postawy, polegającej na „opowiedzeniu się” po jednej ze stron zbiorowego sporu. Najczęściej przytaczane w wypowiedziach mieszkańców Spisza są wydarzenia z lat wojny i z okresu działalności bandy „Ognia”. Napady rabunkowe przeprowadzone przez mieszkańców sąsiedniej Białki zostały ocenione przez Spiszaków jako konflikt dwóch zbiorowości. Zmiana przynależności państwowej w czasie wojny, która dokonała się niezależnie od woli mieszkańców polskiego Spisza została postrzeżona przez nich jako przyczyna wrogiego nastawienia sąsiadów

zza rozdzielającej oba regiony rzeki Białki. Umieszczenie konfliktu w kontekście etnicznym spowodowało chęć podkreślenia własnej odmienności. W wizerunku grupy własnej podkreślane są cechy odróżniające Spiszaków od Górali, przy czym podstawowymi wyróżnikami stają się nie elementy dziedzictwa kulturowego a cechy charakteru, temperament, postawy wobec odmienności. Budowanie wizerunku własnego w opozycji do wrogich sąsiadów spowodowało powstanie przekonania o tolerancyjności Spiszaków, uprawomocnianej siłą więzi społecznych, istniejącej w tej zbiorowości mimo podziałów narodowych. Wreszcie dla uczestników samego konfliktu, jak też dla osób wychowanych na opowieściach o nim charakterystyczne jest uświadamianie sobie własnej tożsamości w opozycji do górali podhalańskich i *góralkości*.

Zagrożenie dla własnej tożsamości stanowi przede wszystkim asymilacja z kulturą podhalańską. Na skutek rozdzielenia pozbawionego ośrodków miejskich polskiego Spisza z resztą tego regionu, które powstało nie tyle w wyniku przeprowadzenia granicy państwowej, ile poprzez utratę możliwości pracy na Słowacji, Spiszacy zacieśnili związki łączące ich z Podhalem w celu realizowania dążeń zawodowych, rozrywkowych i innych, nie dających się zrealizować w obrębie rodzinnej wsi. Podejmowanie nauki i pracy zawodowej, uczestnictwo w imprezach kulturalnych i zabawach w miejscowościach podhalańskich powoduje przejmowanie wzorów atrakcyjnej, żywej kultury podhalańskiej. Dla młodych mieszkańców wsi spiskich identyfikacja z własną grupą coraz częściej opiera się na członkostwie określanym przez pochodzenie i miejsce zamieszkania, niż na identyfikacji z własną kulturą czy świadomości swej tożsamości etnicznej. Kolejny raz okazuje się, że współczesna rzeczywistość, pogranicza zwłaszcza, daje możliwość wyboru nie tylko poszczególnych wzorów osobowych ale także przynależności etnicznej.

Postrzeżenie zagrożenia asymilacją prowadzi do mobilizacji etnicznej Spiszaków. Podkreślanie własnej odrębności, odwoływanie się do wrogości Górali, demonstracje specyfiki pogranicza (np. poprzez zaznaczanie dwunarodowości grupy i funkcjonowania języka słowackiego) i świadomości jego dziejów, świadczy o zapotrzebowaniu na tożsamość kulturową ludności polskiego Spisza. W celu pobudzenia identyfikacji z kulturą, nie tylko ze społecznością wsi, ukonstytuował się Związek Polskiego Spisza podejmujący próbę podtrzymania i rekonstrukcji dziedzictwa kultury spiskiej. Zarząd jedynej w całości spiskiej gminy Łapsze Niżne nawiązał współpracę z miastem słowackim - Spiską Starą Wsią, w postaci projektów przygranicznych realizowanych w ramach Euroregionu „Tatry”, która to działalność ma na celu m.in. odnowienie związków, jakie łączyły miejscowości polskiego i słowackiego Zamagurza. Działania instytucjonalne, jak też pragnienia jednostek, świadczą o chęci określenia siebie przez mieszkańców polskiego Spisza jako reprezentantów grupy etnicznej. Mobilizacja etniczna wywołująca zapotrzebowanie na tożsamość świadczy o realizowaniu tożsamości kulturowej przez zbiorowość pogranicza jaką są

Spiszacy, na dowolnym poziomie powszechności tej realizacji i uświadomienia tej tożsamości wśród członków grupy.

Nie można jednak zapomnieć o dynamice tożsamości. Badanie jej w odniesieniu do działań służących realizacji tożsamości zawartych w wypowiedziach badanych ludzi daje obraz obecnego stanu tożsamości. Nawet jeśli wypowiedzi dotyczą działań podejmowanych w przeszłości, stanowią one teraźniejszą interpretację tych działań. Dlatego konieczne jest dla objęcia całości istoty tego zjawiska rozeznanie w uwarunkowaniach powstałych w wyniku konkretnych wydarzeń historycznych. Trudno określić jak wyglądał problem tożsamości kulturowej Spiszaków pod koniec wieku XIX. Prawdopodobnie identyfikacja z własną kulturą opierała się jedynie na poczuciu odrębności względem grup innych, co było charakterystyczne dla społeczności wsi tradycyjnej. Świadomość tożsamości kulturowej, realizowana poprzez celowe podejmowanie działań będących identyfikacją z wartościami kultury innymi niż kryteria członkostwa, pojawia się później. Wspomnienia Spiszaków świadczą, że w okresie dwudziestolecia międzywojennego, przedstawianego jako czas ustalenia „ładu idealnego”, mieszkańcy Czarnej Góry, Jurgowa i Rzepisk stanowili grupę funkcjonującą na poziomie kolektywnej tożsamości, która mogła być tożsamością kulturową. Jednak fakt dokonania interpretacji tych wspomnień w chwili obecnej rodzi wątpliwości, co do zasadności takiego twierdzenia. Udowodnienie go wymagałoby głębszych niż w tej pracy analiz biograficznych mieszkańców Spisza i uzupełnienia badań historii regionu o relacje ludzi z zewnątrz, współczesnych temu okresowi (listy, zapiski krajoznawcze itp.). Możliwe bowiem, że tożsamość przedwojennej społeczności mieszkańców wsi spiskich opierała się na poczuciu odrębności, względnie etniczności tworzących ją jednostek, co nie oznacza jeszcze realizowania tożsamości kulturowej grupy. Dopiero sytuacja konfliktu mogła wywołać zapotrzebowania na zbiorową tożsamość odnoszoną do wartości własnej kultury. Potwierdzałyby to specyfika badanej zbiorowości odznaczającej się podkreślaniem przez jej członków znaczenia łączących ich więzi, co nie występuje w wypowiedziach mieszkańców Podhala.

Możliwe także, że wojna i sytuacja lat powojennych zaburzyła istniejący ład na tyle, że w celu podtrzymania istniejącej wcześniej tożsamości kulturowej i wobec asymilacji z kulturą podhalańską, konieczne stało się nie ukonstytuowanie systemu wartości a jego rekonstrukcja lub dostosowanie do obecnej rzeczywistości Spisza.

Dynamika tożsamości oznacza także, że jej stan obecny nie oznacza stabilności systemu identyfikacji kulturowych mieszkańców Spisza. Postępująca asymilacja może spowodować, że w bliżej niesprecyzowanej przyszłości Spiszacy zaadaptują wartości góralskie lub przejmą całość podhalańskiego systemu ideologicznego. Możliwe także, że działania instytucji regionalnych na Spiszu spowodują wykrystalizowanie własnego systemu wartości centralnych

podzielanego przez wszystkich członków zbiorowości. Niezależnie od scenariusza oznaczać to będzie zmianę przejawiania się i realizowania tożsamości kulturowej Spiszaków, co może być przedmiotem przyszłych badań. Postawione na podstawie przeprowadzonej tutaj analizy twierdzenie, że mieszkańcy polskiego Spisza stanowią zbiorowość pogranicza funkcjonującą na poziomie tożsamości kulturowej, dotyczy zatem Spiszaków końca XX w.

Oprócz uwzględnienia w badaniach i w procesie wyjaśniania dynamiki tożsamości ważne jest postrzeżenie faktu, że tożsamość kulturową można badać jedynie w powiązaniu z konkretną zbiorowością. Wspomniane we wprowadzeniu konflikty o podłożu etnicznym zakłócające wizję jednoczącej się Europy, zainspirowały w pewnym stopniu podjęcie przeze mnie problematyki tożsamości i rzeczywistości pogranicza. Polski Spisz jest typowym pograniczem narodowym i kulturowym, dlatego także jest jednocześnie „niepowtarzalny”. Rzeczywistość każdego pogranicza kształtuje się na skutek odmiennych „niepowtarzalnych” uwarunkowań historycznych. Dlatego daleki jestem od wysuwania wniosku, że przedstawiona tutaj sytuacja nosi charakter prawa odnoszącego się do każdego pogranicza i zamieszkującej je zbiorowości. Na podstawie jednostkowej sytuacji nie można dokonywać generalizacji prowadzącej do formułowania tego typu sądów. Sądzę jedynie, że zaprezentowany tu sposób analizy tożsamości może być przydatny w badaniach pogranicza, sytuacji konfliktu etnicznego czy dążności grup terytorialnych do przeciwstawiania się wyobcowującym tendencjom władz centralnych. Wymaga to jednak podejmowania odrębnych badań dla każdego terytorium, ukształtowanego przez specyficzne dla tego właśnie terytorium wydarzenia historyczne i zajmowane przez odmienne względem innych, podobnych terytoriów, zbiorowości.